

MUQIMIY VA MILLIY UYG‘ONISH DAVRI . FURQAT HAYOTI VA IJODINI O‘RGANISHNING DOLZARB MASALALARI. QO‘QON ADABIY MUHITI

Farg'ona davlat universiteti

Filologiya fakulteti o'zbek tili yo'nalishi

23.90 A guruh talabasi

Turg'unboyeva Gulhayo

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o‘zbek adabiyoti tarixida muhim o‘rin tutgan milliy uyg‘onish davrining o‘ziga xos xususiyatlari yoritiladi hamda Muqimiy va Furqat ijodi misolida bu davr adabiy jarayonlari tahlil qilinadi.

Xususan, Furqat hayoti va ijodini o‘rganishning dolzarb masalalari, uning ma’rifatparvarlik g‘oyalari, zamonaviylikka intilishi hamda jamiyat taraqqiyotiga ta’siri ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Milliy uyg‘onish, Muqimiy, Furqat, Qo‘qon adabiy muhiti, ma’rifatparvarlik, adabiy jarayon, milliy ong, badiiy ijod, jadidchilik, o‘zbek adabiyoti.

ANNOTATION

This article highlights the specific features of the period of national awakening, which played an important role in the history of Uzbek literature, and analyzes the literary processes of this period using the work of Muqimiy and Furqat as an example.

In particular, the current issues of studying Furqat's life and work, his ideas of enlightenment, his aspiration for modernity, and his influence on the development of society are scientifically substantiated.

Keywords: National awakening, Muqimiy, Furqat, Kokand literary environment, enlightenment, literary process, national consciousness, artistic creation, Jadidism, Uzbek literature.

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещаются специфические особенности периода национального пробуждения, сыгравшего важную роль в истории узбекской литературы, и анализируются литературные процессы этого периода на примере творчества Мукимия и Фурката.

В частности, научно обоснованы актуальные вопросы изучения жизни и творчества Фурката, его идей просвещения, его стремления к современности и его влияния на развитие общества.

Ключевые слова: национальное пробуждение, Мукимий, Фуркат, литературная среда Коканда, просвещение, литературный процесс, национальное самосознание, художественное творчество, джадидизм, узбекская литература.

Kirish. O‘zbek adabiyoti tarixida milliy uyg‘onish davri xalqning o‘zligini anglash, ma’rifatga intilish va ijtimoiy fikrning yangilanishi bilan tavsiflanadi. Bu davr ayniqsa XIX asr oxiri – XX asr boshlarida kuchayib, adabiyot jamiyatni o‘zgartiruvchi muhim kuchga aylangan. Ana shu jarayonda Muqimiy va Furqat kabi ijodkorlar milliy tafakkur rivojiga beqiyos hissa qo‘shgan.

Muqimiy (Muhammad Aminxo‘ja Muqimiy) milliy uyg‘onish davri adabiyotining yetakchi namoyandalaridan biri hisoblanadi. Uning ijodi xalq hayoti, ijtimoiy tengsizlik, jaholat va adolatsizlikni fosh etishga qaratilgan. Muqimiy o‘z she’rlarida oddiy xalqning turmushini realistik tarzda aks ettirib, kulgi va hajv orqali jamiyatdagi kamchiliklarni tanqid qiladi. U satirik ruhdagi asarlari bilan mashhur bo‘lib, o‘zbek adabiyotida tanqidiy realizm rivojiga asos solgan ijodkorlardan biridir. Muqimiy ijodida milliy uyg‘onish g‘oyalari – ilm-ma’rifatga chaqiriq, jamiyatni isloh qilish, xalqni uyg‘otish asosiy o‘rin tutadi.

Furqat (Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqat) esa milliy uyg‘onish davrining yana bir yirik vakili bo‘lib, u ma’rifatparvarlik g‘oyalarini keng targ‘ib etgan. Uning hayoti murakkab va sarguzashtlarga boy bo‘lib, Qo‘qon, Toshkent, Istanbul, Qashqar kabi hududlar bilan bog‘liq. Furqatning xorijiy mamlakatlarga qilgan safarlari uning dunyoqarashini kengaytirgan va bu uning ijodida yaqqol aks etgan. U ilm-fan, madaniyat,

texnika taraqqiyotini qadrlagan va o‘z asarlarida xalqni zamonaviy bilimlarni o‘rganishga da’vat etgan.

Furqat ijodini o‘rganishning dolzarb masalalari bugungi kunda ham ilmiy ahamiyatga ega. Birinchidan, uning asarlarida aks etgan ma’rifatparvarlik g‘oyalarini zamonaviy ta’lim tizimi bilan bog‘lash zarur. Ikkinchidan, Furqatning sayohatlari va u yozgan safarnomalarni chuqur tahlil qilish orqali o‘sha davr ijtimoiy-siyosiy hayoti haqida muhim ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin.

Uchinchidan, uning ijodida Sharq va G‘arb madaniyatlari o‘rtasidagi aloqalarni o‘rganish bugungi global madaniy jarayonlarni tushunishda muhimdir. Shuningdek, Furqatning til va uslub xususiyatlari, she’riy shakllari va badiiy ifoda vositalarini o‘rganish ham dolzarb ilmiy vazifalardan biridir.

Qo‘qon adabiy muhiti esa milliy uyg‘onish davrining muhim markazlaridan biri bo‘lgan. Qo‘qon shahri XIX asrda madaniy va adabiy hayot rivojlangan markaz sifatida tanilgan. Bu yerda ko‘plab shoir va adiblar ijod qilgan, adabiy majlislar tashkil etilgan va ijodiy hamkorlik muhitida yangi g‘oyalar shakllangan. Qo‘qon adabiy muhiti Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Nodim kabi ijodkorlarning yetishib chiqishida muhim rol o‘ynagan.

Bu muhitning o‘ziga xos xususiyati shundaki, unda xalqchil ruh, realizm va ma’rifatparvarlik uyg‘unlashgan. Shoirlar o‘z asarlarida xalq dardini ifoda etib, jamiyatdagi muammolarni ochib berishga harakat qilganlar. Qo‘qon adabiy muhiti nafaqat o‘z davrida, balki keyingi jadidchilik harakati rivojiga ham zamin yaratgan. Bu yerda shakllangan adabiy an’analar keyinchalik yangi avlod ijodkorlariga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Milliy uyg‘onish davri adabiyotining asosiy xususiyatlari – xalqchilik, ma’rifatparvarlik, tanqidiy ruh va ijtimoiy faollikdir. Bu davr ijodkorlari adabiyot orqali jamiyatni o‘zgartirishga, xalqni uyg‘otishga intilganlar. Ularning asarlarida milliy o‘zlikni anglash, erkinlik, taraqqiyot va adolat g‘oyalari asosiy o‘rin tutadi.

Muqimiy va Furqat ijodi milliy uyg‘onish davrining yorqin namunasi bo‘lib, ularning asarlari o‘zbek adabiyotining rivojlanishida muhim bosqichni tashkil etadi. Qo‘qon adabiy muhiti esa bu jarayonning markazi sifatida ko‘plab iste’dodli ijodkorlarni tarbiyalagan va

milliy adabiyot taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan. Bugungi kunda ushbu merosni chuqur o‘rganish va targ‘ib qilish milliy ma‘naviyatni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida yuzaga kelgan milliy uyg‘onish davri faqat adabiy hodisa bo‘lib qolmay, balki keng ijtimoiy, madaniy va ma‘naviy jarayon sifatida namoyon bo‘ldi. Bu davrda o‘zbek jamiyatida eski an‘anaviy qarashlar bilan yangi zamonaviy fikrlar o‘rtasida keskin qarama-qarshilik yuzaga keldi. Ana shu jarayonda adabiyot jamiyatni yangilashning asosiy vositalaridan biriga aylandi. Ayniqsa, Muqimiy va Furqat ijodi orqali bu jarayon yanada chuqurlashdi.

Muqimiy ijodining yana bir muhim jihati uning “ijtimoiy kuzatuvchi” sifatidagi o‘rnidir. U o‘z davrining real hayot manzaralarini nafaqat umumiy tarzda, balki mayda detallar orqali ham ochib bergan. Masalan, uning asarlarida bozor hayoti, hunarmandlar faoliyati, amaldorlarning poraxo‘rligi, boy va kambag‘al o‘rtasidagi tafovutlar aniq tasvirlanadi. Bu esa Muqimiy ijodini tarixiy manba sifatida ham qadrlash imkonini beradi. Shuningdek, uning asarlarida tilning xalqona soddaligi va jonli nutqqa yaqinligi kuzatiladi. Bu xususiyat o‘sha davr o‘quvchisi uchun adabiyotni yanada tushunarli va ta‘sirchan qilgan.

Muqimiy ijodida hajviyotning o‘ziga xos shakllari ham rivojlangan. U kinoya, istehzo, mubolag‘a va qarama-qarshi qo‘yish kabi badiiy vositalardan ustalik bilan foydalangan. Bu orqali u nafaqat kulgi uyg‘otadi, balki o‘quvchini chuqur o‘ylashga majbur qiladi. Muqimiy asarlarida “kulgi orqali tarbiya” g‘oyasi ilgari suriladi, ya‘ni inson o‘z kamchiliklarini anglab, tuzalishga intilishi kerakligi ta‘kidlanadi.

Furqat ijodiga keladigan bo‘lsak, uning faoliyatida “madaniyatlararo ko‘prik” vazifasi alohida ahamiyatga ega. Furqat Sharq va G‘arb o‘rtasidagi tafovutlarni chuqur his etgan va bu tafovutlarni o‘z asarlarida tahlil qilgan. U o‘zbek jamiyatini rivojlantirish uchun faqat an‘anaviy qadriyatlarga suyanib qolmasdan, balki Yevropa va boshqa mamlakatlar tajribasidan ham foydalanish zarurligini ta‘kidlagan.

Furqatning safarnomalari o‘zbek adabiyotida yangi janr sifatida alohida o‘rin egallaydi. Uning yozganlari oddiy sayohat taassurotlari emas, balki ilmiy-etnografik kuzatuvlar, siyosiy mulohazalar va madaniy tahlillar bilan boyitilgan. Bu jihatdan uning

asarlari bugungi kunda tarix, madaniyatshunoslik va sotsiologiya fanlari uchun ham muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, uning xorijiy jamiyatlarga bergan baholari o‘zbek jamiyatini ichki isloh qilish zarurati haqida muhim xulosalar chiqarishga yordam beradi.

Furqat ijodini o‘rganishda yana bir dolzarb masala – uning ijodiy merosining to‘liq tiklanmaganligidir. Ba’zi asarlari hali ham qo‘lyozma holida saqlanmoqda yoki to‘liq nashr qilinmagan. Shu sababli, zamonaviy filologik tadqiqotlar oldida Furqat asarlarini izlab topish, ilmiy-tanqidiy matnini yaratish va keng jamoatchilikka yetkazish vazifasi turibdi. Bundan tashqari, uning asarlarini zamonaviy o‘zbek tiliga moslashtirish ham muhim masalalardan biridir.

Qo‘qon adabiy muhiti haqida gapirganda, bu hududning siyosiy va iqtisodiy ahvoli ham e‘tiborga olinishi lozim. Qo‘qon xonligi davrida bu shahar nafaqat siyosiy markaz, balki savdo va hunarmandchilik rivojlangan hudud bo‘lgan. Bu esa adabiy muhitning shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Chunki iqtisodiy rivojlanish madaniyat va adabiyot rivoji uchun muhim omillardan biridir.

Qo‘qon adabiy muhitining yana bir o‘ziga xos jihati – “adabiy maktab” tushunchasining shakllanishidir. Bu yerda ustoz-shogird an’anasi kuchli bo‘lib, yosh ijodkorlar tajribali shoirlardan saboq olganlar. Natijada, adabiy uslub, poetik an’analar va mavzular avloddan avlodga o‘tib borgan. Bu muhitda ijodkorlar o‘rtasida sog‘lom raqobat mavjud bo‘lib, bu esa adabiy saviyaning oshishiga xizmat qilgan.

Qo‘qon muhitida ayol ijodkorlarning ham faoliyati kuzatilganini alohida ta’kidlash lozim. Bu esa o‘sha davr uchun muhim ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Ayol shoirlar o‘z asarlarida jamiyatdagi ayollar mavqeini, ularning muammolarini va orzu-intilishlarini ifoda etganlar. Bu holat milliy uyg‘onish davrida gender masalalarining ham muayyan darajada ko‘tarilganini ko‘rsatadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyotida tub burilish yasagan tarixiy bosqich bo‘lib, unda adabiyot jamiyatni yangilash, xalq ongini uyg‘otish va ma’rifatni keng yoyish vositasiga aylandi. Bu jarayonda Muqimiy ijodi ijtimoiy tanqid,

xalqchilik va real hayotni badiiy aks ettirish orqali alohida ahamiyat kasb etdi. Uning hajviy va tanqidiy ruhdagi asarlari jamiyatdagi illatlarni ochib berib, insonlarni o‘z kamchiliklarini anglashga undadi.

Furqat esa milliy uyg‘onish g‘oyalarini yanada kengaytirib, ma’rifatparvarlik, ilm-fan va taraqqiyot zarurligini ilgari surdi. Uning hayoti va ijodi nafaqat adabiy, balki ijtimoiy-falsafiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega bo‘lib, bugungi kunda uni o‘rganish yangi ilmiy yondashuvlar, manbashunoslik izlanishlari va zamonaviy talqinlarni talab etadi. Ayniqsa, uning safarnomalari, til va uslub xususiyatlari hamda madaniyatlararo qarashlarini chuqur tahlil qilish dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Qo‘qon adabiy muhiti esa ushbu uyg‘onish jarayonining muhim markazi sifatida shakllanib, ko‘plab iste’dodli ijodkorlarni yetishtirdi. Bu muhitda adabiy an’ana, ustozshogird tizimi, ma’rifatparvarlik g‘oyalari va ijodiy hamkorlik rivojlanib, o‘zbek adabiyotining keyingi taraqqiyotiga mustahkam zamin yaratdi.

Shu bois, mazkur davrni, xususan Muqimiy va Furqat ijodini hamda Qo‘qon adabiy muhitini chuqur o‘rganish bugungi kunda ham ilmiy, ma’naviy va tarbiyaviy jihatdan muhim ahamiyatga ega bo‘lib, milliy o‘zlikni anglash va adabiy merosni asrab-avaylashda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Bu davrda adabiyot faqat estetik hodisa bo‘lib qolmay, balki ijtimoiy ongni shakllantiruvchi, xalqni uyg‘otuvchi va taraqqiyot sari yetaklovchi kuchga aylandi. Ayniqsa, Muqimiy ijodi orqali xalq hayotining real manzaralari, jamiyatdagi adolatsizliklar va ijtimoiy muammolar ochib berilib, tanqidiy realizm yo‘nalishi mustahkamlandi. Uning hajviy asarlari orqali jamiyatdagi illatlar kulgi vositasida fosh etilib, bu esa o‘quvchini fikrlashga, o‘zini va atrof-muhitni tahlil qilishga undadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Muqimiy. Asarlar to‘plami. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1987.
2. Furqat. Tanlangan asarlar. – Toshkent: O‘zbekiston, 1990.
3. Zokirjon Furqat. Saylanma. – Toshkent: Sharq, 2005.
4. Abdulla Qodiriy. O‘tgan kunlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.

5. Oybek. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1985.
6. Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1980.
7. Naim Karimov. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1999.
8. B.To‘xliyev. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: Yangi nashr, 2006.
9. Sadriddin Ayni. Esdaliklar. – Toshkent: Fan, 1982.
10. Husayn Voiz Koshifiy. Axloqi Muhsiniy. – Toshkent: Meros, 1991.
11. Alisher Navoiy. Xamsa. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2001.
12. Fitrat. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2000.
13. O‘zbekiston Fanlar akademiyasi. O‘zbek adabiyoti tarixi (ko‘p jildli). – Toshkent, 1970–1980.
14. Toshkent davlat universiteti. O‘zbek adabiyoti bo‘yicha o‘quv qo‘llanmalar. – Toshkent, 2005.
15. Sharq nashriyoti. Qo‘qon adabiy muhiti tadqiqotlari. – Toshkent, 2012.